

एका चित्राची कुळकथा

इंग्रज आणि पेशवे यांच्या मधील टिपू (१७५०-१७९९) संबंधीचा तह हा पुण्याच्या शनिवारवाड्यातील गणेश महालात सन १७९० मध्ये झाला. हा क्षण टिपणारे हे तैलचित्र मात्र या घटने नंतर १५ वर्षांनी श्री. थोमस ड्यानियल (१७४९-१८४०) या प्रसिद्ध इंग्रज चित्रकाराने काढले

हे मूळ चित्र सर्व सामान्यांना बघण्या करिता गेले २०० वर्षे उपलब्ध नव्हते. इंग्लंड मधील सोमार्सेत परगण्यातील शर्गोत या गावी श्रीयुत चार्लेस मालेट (१७५२-१८१५) यांचा खापर पणतू श्रीयुत एडवर्ड मालेट ह्यांच्याकडे हे चित्र होते. या बरोबर श्रीयुत चार्लेस मालेट यांनी पुण्याहून नेलेल्या इतरही अनेक वस्तू त्यांच्याकडे होत्या. पुण्याचे इतिहास तज्ञ डॉ. वा. द. दिवेकर यांनी प्रथमच ९ x ६ फूट आकाराचे हे तैलचित्र १९७४ साली त्यांच्या इंग्लंडच्या दौऱ्यात एडवर्ड मालेट यांचेकडे बघितले. त्यांच्या या भेटीवर आधारित एक लेख त्यांनी भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या त्रैमासिक खंड १८, वर्ष ५५, १-४ या मध्ये " सर चार्लेस मालेटच्या वंशजांकडील वस्तू " या शीर्षकखाली लिहिला.

वरील महत्वाच्या चित्रा बरोबर त्या वेळचा पुण्यातील एक मराठी चित्रकार गंगाराम चिंतामण नवागरे उर्फ तांबट यांनी तयार केलेली लाकडी चित्रे आणि कागदावर काढलेली अनेक जलरंगी चित्रेही श्रीयुत दिवेकर यांनी श्रीयुत एडवर्ड मालेट यांचेकडे बघितली. आज भारतातही श्रीयुत नवागरे यांची चित्रे उपलब्ध नाहीत. मालेट यांच्या सांगण्यावरून गंगाराम यांनी वेरुळच्या लेण्यांचीही चित्रे काढली होती. जेम्स वेल्स (१७४७-१७९५) यांनी काढलेले घोड्यावरचे सवाई माधवराव पेशवे यांचे सुंदर चित्रही या संग्रहात आहे.

जानेवारी १७८५ मध्ये मालेट यांची इंग्रजांचे वकील म्हणून पेशव्यांच्या दरबारी नेमणूक झाली आणि ३ मार्च १७८६ मध्ये त्यांनी पुण्यात पदार्पण केले. मालेट ११ वर्षे पुण्यात राहिले आणि पुण्यातील अनेक लहानथोर व्यक्तींशी त्यांचा संबंध आला. मालेट यांचा पुण्यातील काळ म्हणजे सवाई माधवराव पेशवे (१७७४-१७९५) आणि नाना फडणीसांचा (१७४२-१८००) काळ होता. मालेट यांच्या कारकिर्दीत घडलेल्या महत्वाच्या घटना म्हणजे १) पेशवे-निजाम-इंग्रज यांनी टिपू विरुद्ध केलेला मैत्रीचा तह. त्यांच्या या कामगिरी करता १७९१ मध्ये त्यांना ' नाईटहुड ' आणि ' सर ' हा मनाचा किताब बहाल करण्यात आला होता. २) खर्जे येथील लढाईत निजाम विरुद्ध पेशव्यांचा विजय आणि मालेट यांनी या लढाई वर लिहिलेला लेख. ३) सवाई माधवरावांचा ऑक्टोबर १७९५ मध्ये झालेला अपघातकी मृत्यू.

मार्च १७९७ मध्ये मालेट यांनी पुण्याचा आणि भारताचा कायमचा निरोप घेतला. मालेट यांच्या बरोबर ५ ते ६ इतर इंग्रज मुत्सद्दीहि पुण्यात त्यांच्या बरोबर रहात होते. त्यांनी अनेक पशयात्य वस्तू, वैद्यक, चित्रकला इत्यादींचा पुण्यात प्रसार केला.

' सवाई माधवराव पेशवे यांचे दरबार चित्र ' म्हणून हे चित्र आज २०० वर्षांहून अधिक काळ प्रसिद्ध आहे. पण हे चित्र केव्हा, कोठे आणि कोणी काढले याबद्दल मात्र ठोस माहिती आणि पुरावे उपलब्ध होत नव्हते. श्री. दिवेकर आणि श्री. गोडसे यांनी सुमारे ३५ वर्षांपूर्वी लेख लिहून या चित्रा सम्बन्धिचि संदीग्धता दूर केली. आधीच सांगितल्या प्रमाणे सुमारे ६ वर्षांपूर्वी म्हणजे २००७ साली प्रथमच हे मूळ चित्र इंग्लंडमधल्या ' टेट ' या आधुनिक चित्र संग्रहालयात प्रदर्शित करण्यात आले.

या चित्रा संबंधीचा पहिला उल्लेख एडवर्ड मूर (१७७१- १८४८) यांच्या हिंदू पन्थिओअन या १८१० साली लंडनहून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथात सापडतो. या चित्रामधील लहानसहान बारकावे आणि सवाई माधवराव पेशव्यांच्या दरबाराची माहिती खालील संशोधन साहित्यातून मिळते.

- १) ' सर चार्लस मालेटच्या वंशाजाकडील वस्तू ' - डॉ. वा. द. दिवेकर, भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक, खंड १८, वर्ष ५५, अंक १-४
- २) ' एक दरबारचित्र आणि चरित्र ' - श्री द. ग. गोडसे, महाराष्ट्र टाईम्स वार्षिक: १९७७
- ३) सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार ले. द. ब. पारसनिस

चार्लस मालेट हा पेशवे दरबारात आणि पुण्यात खूपच प्रसिद्ध झाला होता. प्रामाणिकपणा, सचोटी बरोबरच तो चांगला मुत्सद्दीहि होता. पेशव्यान प्रमाणे दरबारातील इतर मुत्सद्द्यांच्या घरातील लग्न, मुंज, गणेशोत्सव ई. कार्यक्रमांनाही तो जातीने हजर राही. मुत्साद्याला लागणारी लोकसंग्रहाची कला त्याला चांगलीच अवगत होती. कंपनी सरकारशी तो एवढा प्रामाणिक होता कि त्याच्या पुण्याच्या वास्तव्यात त्याला भेट म्हणून मिळालेल्या सर्व वस्तू त्यांनी कंपनीकडे जमा केल्या होत्या. एवढेच नाही तर पुणे सौडताना दुसऱ्या बाजीरावाने प्रवासखर्चा करिता त्याला दिलेले रुपये १५, ००० हि त्याने कंपनी सरकारकडे जमा केले. आजच्या भ्रष्टाचारी पार्श्वभूमीवर इंग्रज अधिकाऱ्यांचा हा प्रामाणिकपणा लक्षात ठेवण्याजोगा आहे. कुठल्याही सरकार किंवा संस्थेकडे असे प्रामाणिक सेवक असतील तर त्यांचा उत्कर्ष कोणीही थांबऊ शकत नाही.

सर्व पुणे जरी मालेटच्या प्रेमात पडले होते तरी पेशवे दरबारातील दोन मुत्सद्दी, नाना फडणीस आणि हरिपंत फडके मात्र मालेटच्या या पुणे प्रेमाबद्दल साशंक होते. दोघांचीही मालेट बद्दलची हि मते योग्य असल्याचेच आता निदर्शनास आले आहे.

मालेटचे हे पुणे प्रेम हे मतलबी आणि मुसद्धिपणाचाच एक भाग असल्याचे आता सिद्ध झाले आहे. मालेटने कंपनी सरकारशी केलेला गुप्त पत्रव्यवहार १९३६ साली तीन खंडात प्रसिद्ध झाला. पहिल्या दोन खंडांचे संपादन श्री.जदुनाथ सरकार (१८७०-१९५८) आणि श्री.रियासतकार (गोविंद सखाराम) सरदेसाई (१८६५-१९५९) यांनी अनुक्रमे केले आहे. दुसऱ्या खंडात मालेट यांचा हा पत्रव्यवहार समाविष्ट आहे. त्यांची पेशवे दरबार आणि त्यातील मुत्सद्धि यांच्या बद्दलची परखड मते हि त्यांच्या 'पुणे प्रेमा' वर प्रकाश टाकणारी आहेत. श्री. गोडसे यांच्या शब्दात सांगायचे तर " वरकरणी गोड बोलणारा मालेट अंतर्यामी नुसता मातलबीच नव्हे तर मराठ्यान बद्दल किती द्वेशग्रस्त होता याचे स्पष्ट प्रत्यंतर या इंग्रजी पत्रव्यवहारातून अनेक वेळा येते."

मालेट हा खूप महत्वाकांक्षीही होता. गव्हर्नर जनरल किंवा कमीतकमी मुंबईचा गव्हर्नर होण्याची तरी त्याची तीव्र इच्छा होती. तसे होण्याची सुतराम शक्यता नसल्याचे जेव्हा त्याच्या लक्षात आले तेव्हा तो नाराज झाला आणि पुण्या बरोबरच भारतही सोडण्याचा त्याने निर्णय घेतला आणि सन १७९७ साली तो इंग्लंडला कायमचा परतला. इंग्रज आणि पेशवे यांच्या मधील टिपू (१७५०-१७९९) संबंधीचा तह हा पुण्याच्या शनिवारवाड्यातील गणेश महालात सन १७९० मध्ये झाला. हा क्षण टिपणारे हे तैलचित्र मात्र या घटने नंतर १५ वर्षांनी श्री. थोमस ड्यानियल (१७४९-१८४०) या प्रसिद्ध इंग्रज चित्रकाराने काढले हे आता मान्य झाले आहे. १८०५ साली रॉयल अकॅडेमीच्या वार्षिक प्रदर्शनात हे चित्र बघितल्याची काहिंची नोंद मिळत असली तरी या प्रदर्शनाच्या निमित्ताने प्रकाशित केलेल्या सूचित मात्र या चित्राची नोंद नाही. पुण्यात बरेच काळ राहिलेल्या कॅप्टन मूर ने ते चित्र प्रदर्शनात पाहून त्याची तारीफ केल्याची नोंद श्री. गोडसे आपल्या लेखात करतात. १८०७ साली चार्ल्स टेर्नेर ((१७७४- १८५७) यांनी या चित्राची लहान मेझोप्रिंट प्रकाशित केली आणि त्याची एक प्रत श्री. क्रिब यांनी श्री. मालेट यांना भेट दिली. या नंतर या चित्राच्या अनेक प्रती यूरोप आणि भारतात निघाल्या. या चित्र निर्मितीचा काळ, कर्ता आणि ठिकाण आता आपल्याला नक्की माहित आहे.

हे चित्र पुण्याला प्रत्यक्ष तहाच्या वेळी काढले गेले नव्हते हे हि आता निर्विवाद सिद्ध झाले आहे. या मुळेच हे चित्र जेम्स वेल्स किंवा थोमस ड्यानियल यांनी प्रत्यक्ष शनिवार वाड्यात हजार राहून काढले हि विधाने साधार नाहीत. एक तर जेम्स वेल्स (१७४७- १७९५) हा भारतातच १७९१ मध्ये आला त्यामुळे या प्रसंगी तो हजार असण्याची शक्यताच नाही. श्री. थोमस ड्यानियल हा या वेळी भारतात असला तरी तो त्यावेळी हैद्राबाद येथे असल्याची नोंद आहे. नंतरही तो कधी पुण्याला आल्याची नोंद नाही. तेव्हा हे चित्र श्री. थोमस ड्यानियल ने काढले असले तरी ते पुण्या ऐवजी इंग्लंडला काढले . शिवाय या तहा करता जो मुहूर्त काढण्यात आला होता तो सकाळी ६ या आडवेळी

काढला होता. श्री. मालेट यांनी स्वतः गव्हर्नर जनरलला लिहिलेल्या पत्रात याचा उल्लेख केला आहे. यामुळेच कला इतिहासकारांना या चित्राचा अभ्यास हे एक आव्हानच आहे. हे चित्र तैलचित्राचा एक उत्कृष्ट नमुना असला तरी मुळातच ते ऐकीव माहितीवर आधारित असल्यामुळे त्यामध्ये तपशिलाच्या अनेक चुका राहिल्या आहेत. पेशवे कालीन दरबाराच्या चालीरीती, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जडण घडण, प्रत्यक्ष गणेश महालाचे वर्णन ई. गोष्टींची माहिती त्या काळात पुण्याला राहणाऱ्या किंवा प्रवासात असलेल्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी नोंद करून ठेवल्या आहेत. श्री. गोडसे यांनी या सर्व तपशिलाचा अभ्यास करून एरवी सुंदर असण्याऱ्या या चित्रातील विसंगत्या दाखवून दिल्या आहेत.

१) शनिवारवाड्यातील गणेश महाल प्रत्यक्ष पाहिलेल्या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी या महालाच्या नक्षीकाम आणि सुरुच्या खांबांचे विशेष वर्णन केले आहे. प्रत्यक्ष चित्रातील खांब ग्रीक किंवा रोमन शैलीचे दिसतात. एडवर्ड मूर यांनी हे चित्र बघितल्यावर प्रत्यक्ष गणेश महाल आणि त्याचे हे चित्र यातील तफावत नोंद करून ठेवली आहे.

२) मूळ गणेश महालात छताला टेकलेल्या भिंतींवर अनेक अवतार चित्रे आणि समुद्र मंथनाची चित्रे तत्कालीन मराठी चित्रकारांनी काढलेली असणार. श्री. थोमस ज्यानियलनी ही चित्रे दाखवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. अवतार आणि देवदेवतांच्या चित्रांन करिता

ज्यानियल यांनी त्यावेळी श्री. मूर यांनी काढलेल्या आणि जमवलेल्या अश्या प्रकारच्या चित्रांचा वापर केलेला दिसतो. मूर यांचा हा संग्रह ब्रिटीश संग्रहालयात जमा आहे. तरीही ज्यानियल यांनी तपशीलात बराच गोंधळ घातलेला दिसतो. कृष्ण आणि गोपींच्या चित्रातील गायींची ठेवण हि युरोपियन गायीन सारखी दिसते. समुद्र मंथनातील असुरांची चेहेरेपट्टी हि क्रिस्ती कथांमध्ये दाखवलेल्या डेव्हिल्स किंवा साटन सारखी आहे. चित्रामधील देवांचे मुकुट हे साक्सन राजांच्या मुकुटा सारखे आहेत.

३) हे चित्र प्रत्यक्ष घटने नंतर १५ वर्षांनी काढले गेल्यामुळे अनेक दरबारी संकेतांचा त्या चित्रात अभाव आहे. प्रत्यक्ष दरबारात नाना फडणीस सवाई माधवरावांच्या उजव्या बाजूस बसण्याचा संकेत किंवा प्रघात होता. हा दरबार प्रथेचा बारकावा माहित नसल्याने चित्रा मध्ये नाना फडणीस सवाई माधवरावांच्या डाव्या बाजूला बसलेले दाखवले गेले आहेत. पेशवे दरबारचा दुसरा महत्वाचा संकेत म्हणजे भेटी करता आलेल्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना पायातील जोडे बाहेर काढून आत यावे लागे. पेशव्यांना पायाचे तळवे दिसणार नाहीत अशा प्रकारे मांडी घालून बसावे लागे. या चित्रात मात्र मालेट आणि त्याचे सहकारी बूट घालून बसलेले दाखवले आहेत.

४) दरबारातील गर्दी मध्येही अमराठी लोक जास्त दिसतात. त्यांच्या पगड्या, अंगावरी आभुषणे आणि कपड्यांची ठेवण सर्वच उत्तर भारतातील सरदारान सारखी दिसते. ज्यानियलने आग्रा येथील महादजी शिंद्यांच्या दरबाराचे चित्र काढले होते. त्याचाच प्रभाव या चित्रातील गर्दीच्या चित्रीकरणात झाला असण्याची शक्यता आहे. पुणेरी पगड्या अभावानेच दिसतात.

१९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारत आणि भारतीय संस्कृती बद्दल प्रचंड उत्सुकता निर्माण झाली होती. याची खरी सुरवात १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सर विल्लिअम जोन्स (१७४६-१७९४) यांच्या संस्कृत च्या अभ्यासांनी झाली. परंतु त्याच काळात युरोप आणि विशेषतः इंग्लंडहून अनेक चित्रकार भारतात आले आणि त्यांनी उत्तरेपासून दक्षिणे पर्यंत प्रवास करून भारतातील मंदिरे, घाट, दरबार, बाजार आणि त्या बरोबरच मोठ्या प्रमाणावर निसर्ग आणि राजे राजवाड्यापासून सामान्य माणसांची व्यक्तिचित्रेहि काढली. एवढेच नाही तर इंग्लंडला परत गेल्यावर तेथील कलादालनातून त्यांच्या चित्रांची प्रदर्शने लावली. छपाई तंत्रज्ञानामध्ये होणाऱ्या प्रगतीचा फायदा घेऊन चित्रांचे संच प्रकाशित केले. प्रबोधनयुग (renaissance) आणि औद्योगिक क्रांतीमूळे नवीन प्रगल्भ आणि सधन वर्ग युरोपमध्ये निर्माण होत होता. जेम्स वेल्स, थोमस दानिअल आणि त्याचा पुतण्या विल्लिअम (१७६९-१८३७) हे या भारता बद्दलच्या चित्रा द्वारे माहिती देण्याच्या प्रसारात सर्वात पुढे होते. त्यांची पुस्तके आणि प्रदर्शनानी भारता बद्दल प्रचंड कुतूहल आणि सहानभूती निर्माण केली. विल्लिअम हॉग (१७४४-१७९७), जेशुआ रेयनोल्ड्स (१७२३-१७९२), तिली केटल (१७३५-१७८६), जॉन झोफनि (१७३३-१८१०) आणि बलथाझार सोल्व्यन्स (१७६०-१८२४) या युरोपिअन चित्रकारांनीहि याच काळात भारता वरील चित्रे आणि पुस्तकांच्या माध्यमातून भारता बद्दलच्या या कुतूहलमध्ये भर टाकली. १७६० ते १८२० पर्यंत सुमारे ६० युरोपिअन चित्रकारांनी भारताला भेट देऊन शेकड्यांनी चित्रे काढली. अमेरिका आणि युरोप मधल्या कलादालन आणि संग्रहालयातून आजही हि चित्रे आपल्याला बघायला मिळतात. मिल्ड्रेड आर्चर (१९११-२००५) या विदुषीनी सुमारे अर्धा डझन पुस्तके या विषयावर प्रकाशित केली आहेत.

आपल्याकडे चित्र किंवा शिल्पाचा अभ्यास फारच कमी होतो. अमेरिका किंवा युरोप मधील विद्यापिठातून या साधनांचा वापर इतिहास संशोधनामध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जातो. विशेषतः सामाजिक आणि सांस्कृतिक संशोधनात लिखित साधनान बरोबरच चित्रे आणि शिल्पामध्ये दाखवलेल्या तपशीलाचाही उपयोग केला जातो.

मला खात्री आहे कि आज माझ्या समोर बसलेले विज्ञान, समाजशास्त्र आणि इतिहासाचे विद्यार्थी आणि त्यांचे शिक्षक यापुढे चित्र आणि शिल्पांचा वापर आपल्या संशोधनात

आग्रहाने करतील. मी स्वतः भारतातील एक ताडी तराजू (steelyard) आणि युरोपियन चित्रांमधील भारतीय नोकरांचे चित्रण यांच्या अभ्यासाकरिता अशा चित्रांच्या शोधात आहे.
धन्यवाद.

(डॉ. विजय बेडेकर यांनी शनिवार, २० जुलै २०१३ रोजी दिशा व्यासपिठा तर्फे ठाणे महाविद्यालय परिसरातील थोरले बाजीराव पेशवे सभागृहात दुपारी २ वाजता 'एका चित्राची कुळकथा' या विषयावर दिलेले भाषण)